

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В УМОВАХ РОЗВИВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті акцентовано на необхідності посилення вимог до умов навчання і виховання, розвитку сучасної особистості; визначено сутність, основні ознаки та специфіку розвивального освітнього середовища і його значення у процесі формування молодшого школяра. Автором визначено ідею про те, що створення розвивального освітнього середовища є не лише вимогою часу, а й нагальною потребою кожної людини, школи, суспільства, позаяк лише за таких умов особистість має можливість здобувати якісну освіту, самореалізуватися, самостверджуватись, діяти й творити творчо.

Ключові слова: *особистість, освіта, розвивальне освітнє середовище, розвиток молодшого школяра, життєдіяльність, творчі здібності.*

Постановка проблеми. В умовах реформування вітчизняної системи освіти стратегічними орієнтирами її розвитку слугують гуманістичні, антропологічні теорії, що ґрунтуються на пріоритетності духовно-національних, соціокультурних цінностей. Теорія людиноцентризму (В. Кремень), педагогіка культуро- і людинотворчості (В. Андрущенко), дитиноцентризму (О. Квас) спрямовують формування та розвиток зростаючої особистості у культурно-освітній простір. Актуалізується проблема інформатизації освіти, застосування інноваційних технологій у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Відтак, інформатизація суспільства – глобальний соціальний процес, особливість якого полягає в активному використанні інформації, а також інтелектуального потенціалу, що постійно розширюється; інтегрування інформаційних технологій із науковим, виробничим розвитком усіх сфер життєдіяльності людини; високий рівень інформаційного обслуговування тощо. Інноваційний тип освіти нової епохи потребує формування особистості, здатної до пошуку нових знань, творення та особистісного зростання, самовдосконалення, самореалізації.

Перед сучасною школою стоїть завдання повноцінного розвитку особистості, який передбачає всебічне виявлення її потенціалу, здібностей, талантів; стимулювання саморозвитку, підвищення пізнавальної активності та позитивної мотивації навчання. Акцент педагогічної та психологічної науки переноситься на особистісний чинник, забезпечення особистісно значущого навчання, виявлення та реалізацію здібностей людини. А тому на часі не лише перебудова методів і форм роботи, а й принципів, підходів до виховання і навчання учнів. Власне, повноцінна освіта повинна створюватися на основі поєднання процесу набуття нових знань із формуванням життєвої стратегії, що дозволить оволодіти життєвими та соціальними ролями задля повноцінної життєдіяльності в умовах інтегрування до світового освітнього

простору. На цьому акцентується в нормативних документах, як: Закон України “Про освіту”, Національна програма “Освіта” (Україна XXI століття), Національна програма “Діти України”, Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю та ін. Отож, розв’язання низки (методологічних чи прикладних) проблем, пов’язаних із широким використанням та реалізацією творчого потенціалу особистості потребує створення освітнього середовища, яке б слугувало ефективному її навчанню, розвитку, індивідуалізації та соціалізації.

Аналіз наукових досліджень з означеної проблеми доводить, що фундаментальні передумови розроблення проблеми розвитку особистості у контексті “людина – навколишній світ” були закладені у працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, Г. Костюка, Н. Менчинської. Значний внесок у вивчення освітнього середовища як одного із чинників навчання та розвитку дітей пов’язуємо з дослідженнями С. Деребо, Т. Івашиної, Г. Ковальова, В. Лебедевої, В. Орлова, В. Панова. Особливого значення набуває питання проектування та експертизи різних типів освітнього середовища у напрацюваннях І. Якиманської, В. Ясвіна та ін. Натомість праці українських дослідників присвячені здебільшого аспектам удосконалення навчання та виховання дітей (С. Максименко), створенню комфортних умов розвитку творчості (В. Моляко, О. Кульчицька), створенню інтелектуального середовища (М. Смульсон), “творчого освітньо-виховного середовища” (К. Приходченко), “виховного середовища” (Т. Алексеєнко, Л. Новікова, В. Семенов), “особистісно орієнтованого виховного середовища” (І. Бех), етновиховного середовища школи (О. Будник, Н. Лисенко), освітнього середовища професійної підготовки у вищій школі (О. Ярошинська) та ін.

Мета статті – виокремити основні особливості розвивального освітнього середовища та визначити його вплив на формування особистості молодшого школяра.

Основний виклад матеріалу. XXI сторіччя потребує від молоді людини вміння самостійно навчатися; вільно орієнтуватись у різноманітних потоках інформації та правильно оперувати нею; опановувати нові знання згідно з потребою суспільства та часу; розвивати власні здібності й таланти. Разом із тим, формування нового освітнього середовища має на меті створення своєрідної системи забезпечення можливостей для ефективного особистісного саморозвитку кожної дитини (навчання; творчого, інтелектуального та духовного потенціалу), що, своєю чергою, є показником його якості. Відтак для сучасної системи освіти характерне співіснування освітніх парадигм традиційного, особистісно зорієнтованого, розвивального навчання, кожна з яких має свої специфічні ознаки та властиві лише їй можливості саморозвитку. Проте стрижневими положеннями в них є особлива увага до кожної особистості, забезпечення її розвитку та саморозвитку, підбір методів і засобів навчання та виховання, які б слугували підвищенню їх ефективності.

У психологічному сенсі чітко вирізняється зміст понять “розвивальне навчання” і “розвивальна освіта”. Так, у межах розвивального навчання, за твердженням Н. Менчинської, об’єктом засвоєння виступає зміст навчального предмета і засоби мисленнєвої діяльності, за яких розвиток дитини відбувається як процес накопичення нової інформації. Предметом розвитку при розвивальному навчанні є здатність учня бути суб’єктом мислення. За концепцією розвивального навчання Давидова-Ельконіна, яка має своїм підґрунтям уявлення про теоретичний спосіб мислення: розвиток здатності вчитися є основним у навчальній діяльності. Загалом для парадигми розвивальної освіти предметом розвитку виступає цілісний психічний розвиток дитини, спрямований на формування у неї здатності бути суб’єктом не лише навчальної діяльності, а й суб’єктом розвитку всіх сфер психіки в їх взаємодії, а також власного соціального розвитку. За такого підходу проектування розвивального освітнього середовища – це створення умов для розкриття ще не сформованих інтересів, задатків, здібностей, талантів кожної особистості дитини відповідно до її потенціалу в навчальному закладі.

Критерієм якості розвивального середовища (В. Панов) виступають його можливості щодо ефективного особистісного саморозвитку особистості учня. Причому особливого значення за такого підходу набуває єдність властивостей освітнього середовища і самого суб’єкта. Так, з метою використання усіх власних та об’єктивних можливостей, особистість схиляється до активності, стаючи суб’єктом як освітнього процесу, так і власного розвитку. Саме ця ознака відокремлює розвивальне середовище від теорії розвивального навчання, за якого особистість залишається об’єктом впливу умов і факторів освітнього середовища [2; 4]. Як бачимо, вище означене потребує визначення структури і принципів побудови такого розвивального освітнього середовища школи, яке орієнтуватиметься на вияв, розвиток і реалізацію здібностей особистості вихованця. З іншого боку, освітнє середовище повинно забезпечувати повноцінне розкриття потенціалу усіх сфер психіки і здібностей індивіда, як-от: пізнавальних, особистісних, емоційних, духовно-моральних, фізичних тощо у відповідності з його особливостями і потребами соціалізації.

Натомість формування й розвиток молодшого школяра в умовах розвивального освітнього середовища передбачає дотримання низки вимог, а зокрема: перетворення процесу засвоєння нових знань, формування умінь і навичок дитини з мети навчання у засіб розвитку її здібностей; налаштування партнерських взаємовідносин у процесі навчання та виховання; створення умов розкриття природних задатків учнів, саморозвитку властивих їм здібностей; посилення значення психологічного супроводу навчально-виховного процесу; реалізація принципу: дитина – самооцінна особистість, здатна до саморозвитку, самореалізації та самоствердження.

Результати досліджень авторів дозволили з’ясувати психологічні особливості проектування комунікативно-орієнтованого навчального середовища; модель стосунків “учень-учитель”; уявлення про освітнє

середовище, його структуру та моделювання. Науковці одностайні в тому, що повноцінний розвиток особистості на сучасному етапі потребує створення такого середовища, яке слугуватиме якості й доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я; розширенню її доступу до національних чи світових інформаційних ресурсів; поліпшенню умов життєдіяльності й, зокрема, розкриттю кожної дитини за допомогою освітньої програми. З іншого боку, ведеться полеміка про те, що на часі – необхідність упровадження у систему освіти інноваційного типу навчання, замість підтримуючого, відмова від практики навчання, що орієнтується на експлуатацію відновлювальних функцій інтелекту, що відстає від сучасного рівня уявлень про світ.

Практика засвідчує, що у процесі створення розвивального освітнього середовища, яке стимулюватиме розвиток обдарованості, існує чимало труднощів. Так, приміром, освітнє середовище, яке ми розглядаємо як чинник розвитку особистості, є складною багаторівневою системою, позаяк, з одного боку, – це родина, школа, навколишнє середовище, а з іншого, – економічні, політичні, соціальні, культурні, ідеологічні, релігійні та інші чинники освіти. Натомість, сприятливе освітнє середовище лише уможливорює, а не гарантує формування всебічно розвиненої, творчої особистості, позаяк особливі досягнення кожного є результатом передовсім власної пізнавальної та творчої активності. Водночас існують суперечливі відносини масового суспільства та індивіда, за яких перше не завжди слугує засобом для розвитку його унікальності, неординарності, обдарованості. Так, приміром, у суспільстві, яке недбало ставиться до внутрішнього світу особистості, надміру складно розвинути у собі ті риси, які вирізняють індивіда від більшості (творчість, обдарованість, унікальність). Зокрема Р. Перссон стверджує, що прояв обдарованості дозволяється соціумом тоді, коли людина виконує потрібні йому функції, а саме: а) підтримує функціонування суспільства (матеріальне благополуччя, соціальну стабільність, високий рівень життя); б) обдаровані особи є основними об'єктами ідентифікації, рольовими моделями для наслідування; в) обдарована особистість виступає як агент соціальних змін, глибоко усвідомлюючи соціальні структури, причинно-наслідкові зв'язки у соціальній системі тощо [6, с. 16].

Отже, створення розвивального освітнього середовища має передбачати урахування таких його характеристик: інформаційна насиченість; доступність і можливості різного роду пізнавальної діяльності; реалізація творчого потенціалу особистості; культивування цінності інтелектуальних, творчих та інших досягнень особистості; загальна орієнтація на цінності пізнання та творчості; створення відповідних умов вільної реалізації пізнавальних інтересів потенційно обдарованої особистості; орієнтація освітньої системи на розвиток індивідуальності; високий загальний, культурний, науковий рівень та інше.

Як бачимо, сукупність знань, умінь та індивідуальних здібностей, освіченість особистості виступають пріоритетним засобом становлення

духовних сил та інтелекту у освітньому середовищі. Зокрема, вплив розвивального освітнього середовища на повноцінний й гармонійний розвиток особистості є очевидним. Так, І. Якиманська розглядає процес освіти як засвоєння нової інформації учнем методом поєднання з власним досвідом й як наслідок подальшого її перетворення у індивідуальне знання. Проте вчена не розглядає освітнє середовище як умову чи засіб розв'язання певних завдань особистісно зорієнтованого навчання.

Означена нами проблема є доволі актуальною й тому, що результат навчання та виховання особистості, її розвитку не завжди відповідає нормам, вимогам часу, суспільства. З одного боку, здавалося б, особистість залежить від умов, у яких вона живе, діє та розвивається. Проте з іншого, – інтерес до пізнання навколишнього світу, мотивація покращити його виникає й розвивається у дитини тоді, коли оточення, яке її навчає, виховує, наставляє, проявляє інтерес до життя та самоактуалізації дитини. Так, приміром, сучасні діти поступаються своїм ровесникам 25-річної давності за такими показниками: послаблення логічного мислення; недостатня наполегливість та само організованість; байдужість до пізнавальної діяльності; відсутність або малопомітність інтересів тощо [6, с. 197]. Саме тому важливо особливу увагу звертати на створення розвивального середовища, такого, що уможливить індивідуальний розвиток кожного.

У вітчизняній енциклопедії освіти виокремлено такі базові типи освітнього середовища, які дозволяють навчати, розвивати, виховувати особистість: догматичне освітнє середовище (служує розвитку своєрідної пасивності дитини); безтурботне освітнє середовище (забезпечує вільний розвиток); кар'єрне освітнє середовище (служує розвитку активності й залежності особистості); творче освітнє середовище (служує вільному розвитку активної дитини) [5, с. 855–856].

Натомість, на думку В. Ясвіна, розвивальний ефект освітнього середовища забезпечується лише за умови наявних можливостей саморозвитку кожного індивіда і включає низку компонентів. До них відносимо:

а) просторово-предметний компонент. Мета – забезпечення просторових умов та можливості їх зміни, керованість і відповідність із вимогами суб'єктів;

б) соціальний компонент. Мета – створення комфортних умов співпраці, взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги суб'єктів освітнього процесу;

в) психодидактичний компонент. Мета – забезпечення відповідності цілей навчання, змісту і методів особливостям розвитку дитини (вікові, психологічні, фізіологічні).

Як бачимо, основною метою освіти та виховання у розвивальному освітньому середовищі виступає створення умов задля розвитку унікальної особистості, яка прагне максимальної самореалізації, відкрита для сприйняття нового, здатна робити вибір у нестандартних ситуаціях. З іншого боку, за умови такого спрямування освіти стає можливим удосконалення і

розвиток не лише особистості, а й суспільних цінностей, соціальних інститутів і різних видів соціальної діяльності. Саме у розвивальному освітньому середовищі освіта виконуватиме своє призначення як засіб підтримання суспільної неперервності життя [1, с. 30]

Так, у працях Дж. Дьюї, А. Маслоу, К. Роджерса та ін. обстоюються ідеї неповторності й унікальності кожної особистості, віри у позитивну і творчу природу людини, її соціальну спрямованість, що, своєю чергою, є умовою партнерства, співіснування людей. Освіта, на думку Дж. Дьюї, є частиною внутрішнього розвитку дитини, а, отже, ні сам розвиток, ані освіта не повинні ставити перед собою жодної цілі окрім самих себе – розвитку і освіти. Вчений стверджує, що розвиток – головна мета освіти, а тому пов'язує його із самовдосконаленням та самореалізацією особистості. За такого підходу необхідно створювати таке освітнє середовище, у якому дитина долучатиметься “до скарбниці спільної діяльності” у навчальному процесі; саморозкриття та вияву властивих їй унікальної і неповторної сутності; визначення напрямів і ресурсів особистого зростання [3].

Ми розглядаємо сьогодні умови формування і становлення особистості під впливом освітнього середовища. Це дає підстави виокремити основні завдання сучасного загальноосвітнього навчально-виховного закладу, а саме: створення сприятливих умов і можливостей для повноцінного розвитку кожної дитини; варіативність навчальних програм; оновлення змісту освіти; орієнтованість навчання і виховання особистості на духовний світ дитини; культуровідповідність освіти; адаптацію учнів до соціальних змін тощо. Заслуговує на увагу й проблема формування у дітей мотивів, що впливають на умови досягнення як особистого успіху, так і ефективність усього навчально-виховного процесу школи. Механізм реалізації освітніх траєкторій полягає у розробці для кожного учня проекту власного розвитку (з урахуванням індивідуальних рис, задатків); освітнього плану, що дозволить і передбачить індивідуальний розвиток кожного. Розвивальний освітній простір повинен передбачати проектування індивідуальних режимів життєдіяльності дитини з урахуванням її даних про здоров'я, психофізіологічні та вікові особливості, інтереси, нахили, уподобання, життєві плани. Так, на відміну від традиційної, освіта в умовах розвивального освітнього простору визнає за учнем пріоритет його індивідуальності, значущості як суб'єкта пізнання, його повного занурення у освітній простір, який, своєю чергою, буде спеціально організованим й налаштованим щодо розвитку кожного.

Навчально-виховна діяльність школи сьогодні повинна базуватись на принципі: “не діти для школи, а школа задля кожної дитини”. Такий підхід до педагогічної діяльності ми розглядаємо як вищу форму педагогічної творчості, позаяк педагог сам розробляє програму розвитку дитячого колективу і кожного учня зокрема, урахуваючи зміст життєдіяльності дітей. Зрозуміло, сучасний педагог повинен слідувати певним вимогам часу, дотримуватись відповідних норм і правил діяльності, слідувати меті і завданням сучасної освіти. Саме тому, учитель школи навчає і виховує

кожного школяра за законами творчої поведінки, чим піднімає питому вагу інтелектуальної свободи в активній самостійно-творчій діяльності учнів. Все це уможлиблює досягнення високих результатів у формуванні особистості.

Розвиток особистості в умовах розвивального освітнього простору має власні пріоритети, одним із яких виступає повнота інтелектуального життя, духовна єдність, утвердження поваги, гідності, справедливості у взаєминах. З іншого боку, учням необхідно надавати права і можливості вибору, створювати ситуації успіху та збагаченого освітнього простору. Іншими словами, сучасна школа покликана формувати життєві концепції учнів, слугувати реалізації їх творчих планів та задумів, допомагати вибудовувати власну стратегію життя, яку ми розглядаємо як ідеальну, динамічну модель свідомої побудови і здійснення дитиною власного життя з урахуванням життєвої перспективи, що відображає ключові цілі особистості.

Так, послуговуючись створеними комфортними умовами, дитина має змогу робити вибір власного способу, цілей, життя та шляхів їх досягнення, тобто розвиватись за індивідуальним графіком, за траєкторією власного бажання. Натомість правильний підхід до означеного процесу дозволяє вчасно скерувати, скоригувати вибір учня; надати йому потрібні не лише освітні послуги, а й допомогу у процесі саморозвитку та самореалізації. Доречними, на наш погляд, є слова видатного психолога Л. Виготського про те, що "...життя розкривається як система творчості, постійної напруги, подолання, постійного комбінування і створення нових форм поведінки. Таким чином, кожна думка, кожний рух і переживання є прагненням до створення нової дійсності, проривом вперед до чогось нового".

Життєвий задум, наповнюючись змістом, переростає у життєву програму – сукупність певних дій, направлених на досягнення поставленої мети особистості. У процесі життєвого самовизначення виокремлюємо самопізнання, самовиховання і життєвий вибір, визначення яких також обумовлюється оточуючим освітнім простором. Отже, розвивальне освітнє середовище має слугувати не лише освіті та навчанню, а й вихованню особистості як суб'єкта власного життя і успіху, оволодіння нею життєвої компетентності.

Метою навчально-виховного процесу сьогодні є формування особистості з позитивною мотиваційною спрямованістю і високим рівнем потреби у досягненні успіху. Натомість розвиток високого рівня мотивації досягнення у навчанні школярів складає підґрунтя процесу виховання високо адаптивної особистості в сучасних умовах. Важливим, на наш погляд, є молодший шкільний вік, під час якого у дитини формуються уявлення про власні можливості, перші бачення того, задля чого варто добре вчитися (мотиваційна сфера), а також активне включення у пізнавальну діяльність. Мотивація досягнення забезпечує певну поведінку дитини, яка є виявом її задумів і цілей, прагнень та уподобань. Саме у розвивальному просторі, який дозволяє своєчасно виявити та розвинути різні природні задатки, здібності, є всі належні умови задля формування особистості нової епохи – людини високо освіченої, культурної, глибоко духовної, з усталеними моральними

нормами й загальнолюдськими цінностями. Сучасною наукою “розвиток” визначається як природний процес, так і процес штучний, спеціально організований задля розвитку. Натомість вчені вважають, що розвивальне освітнє середовище спрямоване на розвиток особистості у таких напрямках: природний, спеціально створений і саморозвиток.

Показниками освітнього середовища, на нашу думку, є його насиченість і структурованість, які базуються на принципах одно- та різноманітності, варіативності. А тому освітнє середовище ми розглядаємо як динамічне утворення, що являє собою сукупність його складових, системи управління освітою, умов та місця надання освітніх послуг, суб’єктів освіти. Основними аспектами, на яких варто зупинити увагу сьогодні щодо означеної проблеми, є створення спеціальних (загальнонаціональних, регіональних) програм в умовах нового освітнього середовища; окреслення стратегії прискорення, збагачення та індивідуалізації навчання; виокремлення принципів і методів ідентифікації обдарованості; вияв здібностей, властивостей та основних поведінкових характеристик дитини щодо її подальшого розвитку; робота з родиною кожної дитини та ін. [7].

Висновки. В епоху інформаційної насиченості, новітніх технологій, швидкоплинності процесів у всіх сферах життєдіяльності людини розв’язання проблем, пов’язаних з розвитком, широким використанням та реалізацією творчого потенціалу особистості потребує створення освітнього середовища, яке б слугувало ефективному її навчанню, розвитку, індивідуалізації та соціалізації. Загалом освітнє розвивальне середовище школи повинно бути спрямоване на створення умов, що забезпечують можливість соціалізації дитини у відповідності до віку, індивідуальних потреб, цінностей життя у людському суспільстві. До створення такого середовища висувається чимало вимог, воно має свої ознаки та специфіку. Відтак, основною рисою освітнього середовища є комфортні умови як для розвитку, так і саморозвитку усіх учасників педагогічного процесу; належні можливості для розкриття й удосконалення здібностей особистості школяра; прояву творчості, індивідуальності, унікальності; включення у різні види діяльності як важливої умови задоволення природної та соціальної потреби у розвитку задатків, нахилів і талантів.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо у дослідження особливостей створення розвивального освітнього середовища в навчальних закладах різних типів.

1. Бех І. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 1 (74). – С. 30–37.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1996. – 278 с.
3. Дж. Дьюї. Моральні принципи в освіті / Дж. Дьюї. – Л. : Освіта: Літопис: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 32 с.

4. Панов В. И. От развивающего обучения к развивающему образованию / В.И. Панов // Известия Российской академии образования, 2000. – № 2. – С. 60–69.
5. Петрочко Ж. Соціально-виховне середовище / Ж. Петрочко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 855– 856.
6. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства: [монографія] / С. А. Гончаренко, А. Й. Ваврик, Є. П. Верещак; за ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. – К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 228 с.
7. Семенова Р. О. Концептуальні основи побудови освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді / Р. О. Семенова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С.Д. Максименка, Р.О. Семенової]. – Житомир : вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2012. – Т.6. : Психологія обдарованості. – Вип. 8. – С. 5–22.

The article accents the need to strengthen the requirements for the training, developing and education of the modern person; the essence, the basic characteristics and specifics of the developing educational environment and its importance in the formation of a pupil. The author defines the idea that a creating of a developing educational environment is not only a demand of the times, but the pressing need of every person, school, society, since only under such conditions a person has the opportunity to get an education of a good quality, self-realization, assert, act and work creatively.

Key words: personality, education, developing educational environment, the development of a pupil, livelihoods, creativity.